

Demokratin i Hasselapedagogiken

Ingela Kåhl

Rättsociologiska institutionen, Lunds universitet

Hasselapedagogiken och hasselaverksamheten kan undersökas utifrån begreppsparen demokrati och emancipation. Dessa två begrepp hör intimt samman. Demokrati kräver ett frigörande av såväl individuella som samhälleliga resurser, och emancipation utan demokratiska grundvalar torde vara svårt att uppnå. Begreppsparens analys i förhållande till hasselapedagogiken/verksamheten är påkallad för att belysa om det föreligger en motsättning inom socialtjänstområdet.

Socialtjänstlagen understryker mål såsom trygghet, jämlikhet, frigörande och demokrati. I ett vård- och behandlingsområde där man arbetar utifrån en målsättning om trygghet och demokrati, kan det uppstå skillnader i hur individen som är föremål för vård uppfattar dessa begrepp i förhållande till samhällssynen kring begreppen. Hasselaverksamheten/pedagogiken med en blandning av tvång och behandling är lämplig som undersökningsobjekt för både möjligheter och förhinder i att uppnå lagens målsättning.

Då vår nuvarande socialtjänstlag kompletterades av två tvångslagar inskränktes omedelbart dess mål om emancipation och demokrati. Socialutredningen som arbetade fram den nya socialtjänsten menade att i vissa extrema situationer när människor befinner sig i

nöd skulle tvång kunna vara förenligt med den målsättning socialtjänstlagen ger uttryck för. Samtidigt betonade utredningen att tvång inom behandlingsarbete skulle reduceras för att man i möjligaste mån skulle finna lösningar genom frivilliga vägar.

Socialtjänstlagen trädde i kraft 1 januari 1982, och fem år senare, 1987, lade socialberedningen fram ett nytt förslag om tvångsvård för vuxna missbrukare och i juni 1988 biföll riksdagen det av socialberedningen utarbetade tvångslagförslaget. Den nya lagen skiljer sig från den tidigare, LVM (lagen om vård av missbrukare i vissa fall) genom att grunderna för omhändertagande har vidgats, tvånget skall kunna tillämpas i ett tidigare skede, bli aktuellt för en bredare personkrets liksom att det skett en utökning av tvångsvården från två månader (fyra månader krävde särskild ansökan) till sex månader.¹

I lagförslaget lyfte socialberedningen i olika sammanhang fram hasselapedagogiken som förebild för hur tvång ger goda behandlingsresultat för ungdomar och att denna pedagogik skulle kunna vara tillämpbar även på vuxna.²

Då hasselapedagogiken användes som ett av argumenten för genomförandet av en genomgripande tvångslag för människor, framstod det som viktigt att titta närmare på hasselakollektivets verksamhet. Detta förstärktes av de skilda uppfattningar om kollektivet som framförts i olika sammanhang i massmedia.³

Utifrån djupintervjuer⁴ med fem ungdomar som vistats på hasselakollektivet utanför Helsingborg⁵, hasselas⁶ egna skrifter och andra teoribildningar har jag sökt analysera verksamheten.

Vad som är en bra verksamhet eller som i detta fall bra behandling är begreppsmässigt svårt att fastställa. Dock kan ledrådar för bra behandling belysas utifrån pedagogikens och andra teoriers syn på t ex begreppen demokrati och emancipation. I denna artikel kommer jag att begränsa mig till demokrati och emancipation. Denna begränsning innebär att helheten i min studie liksom bilden av hasselakollektivet i vissa delar går förlorad. Dock tycker jag att min behandling av demokrati- och emancipationsbegreppen för studien är centrala och kan ge ett mått på verksamheten.

Att jag valt att behandla hasselaverksamheten utifrån teoribildningar inom olika områden såsom utbildning, pedagogik, behandling etc, härrör ur problematiken att hasselakollektiven kallar sin verksamhet utbildning medan socialberedningen beskriver verksamheten som behandling.⁷

Socialtjänstlagen, inbegripet LVU (lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga), uttrycker också att tvångsomhändertagna ungdomar skall beredas vård och behandling.⁸

Hasselakollektivets verksamhet

För den i hasselapedagogiken oinvidge, och för att här kunna behandla demokrati- och emancipationsbegreppen, måste jag, om än i all korthet, beskriva kollektivets verksamhet.

Hasselakollektivet som är ett Hem för vård eller boende⁹ skall enligt ideologin i socialtjänstlagen erbjuda enskilda vård, behandling, omvårdnad eller tillsyn i förening med ett boende.¹⁰

I hasselakollektivets skrifter liksom i socialtjänstlagen betonas begrepp som demokrati, solidaritet, jämlikhet och frigörande (medvetandegörande).¹¹

De flesta ungdomar som kommer till kollektivet anländer med stöd av LVU.¹² Syftet med LVU "är att tillgodose barns och ungdomars behov av omsorg, vård och skydd då deras hälsa och utveckling är i fara och frivilliga lösningar inte är möjliga".¹³

Helsingborgskollektivet tar emot tolv ungdomar (viss över-, under- eller akutinskrivning kan ske). Ungdomarna vistas på kollektivet under en sextonmånadersperiod, för att därefter kollektivt flytta till Helsingborg och ingå i kollektivets uppföljningsverksamhet i ytterligare ett år. Kollektivvistelsen innebär ett medlemskap där personal och ungdomar lever tillsammans dygnet runt (personalen turas om att ha två veckors ledighet var sjätte vecka).

Ungdomar och personal är uppdelade i olika arbetslag (kökslag, utelag, reparationsgång) och skolundervisning bedrivs på kollektivet av en utifrån kommande lärare. Personalen bedriver på kollektivet och för ungdomarnas föräldrar en ledarutbildning som mycket grovt skissat behandlar: individen, gruppen, ledarskap, föräldraskap och samhället.

Ungdomarna har ingen kontakt med föreningslivet i Helsingborg under kollektivvistelsen, idrott utövas tillsammans med kollektivmedlemmar. Kontakt med övriga samhället sker på helgerna då kollektivmedlemmarna gemensamt beger sig till något dansställe.

Hasselapedagogiken är en metod för förändring av identitet och beteendemönster, och tar sin utgångspunkt i arbetarrörelsens ideal.

Nedbrytningen av ungdomarnas missbrukar-/avvikaridentitet sker genom konfrontationer under arbetets gång eller i speciella grupp-sittningar.¹⁴

Kollektivvistelsen börjar med en inskolningsperiod där ungdomarna kraftigt konfronteras. Meningen är att deras missbrukaridentitet skall brytas ned, för att en ny identitet därefter skall återuppbyggas av hasselapedagogerna. Under dessa konfrontationer kallas ungdomarna vid namn såsom "din jävla hora", "fitta", "knarkarjävvel", "tjackluder", "tjuv", "alkoholist" mm. Vid konfrontationerna har även våld förekommit, någon har tryckts upp mot väggen, knuffats, nypts eller sparkats.¹⁵

I början av kollektivvistelsen är ungdomarna styrda av de vuxna för att i ett avslutande skede av vistelsen få ett allt större medbestämmande. Ett av kollektivens mål är att styrningen skall leda över till att ungdomarna själva skall förvalta kollektivet.

Om ungdomarna inte lyder bötfälls de. Böter består av nedskärning av deras veckopeng och döms ut om t ex sängen lämnats obäddad eller om någon glömt ett par strumpor på golvet. Ungdomarna vet inte i förväg för vad de kan få böter för, utan nya böter kan utdömas i för dem nya situationer.¹⁶

Demokrati och emancipation¹⁷

Några ungdomar sade sig ha upplevt en viss begränsad demokrati. En svårighet här måste vara demokrati under tvång, både formellt och informellt tvång. Det formella innebär naturligtvis själva placeringen på hassela, det informella att ungdomarna i stort sett är tvungna att underordna sig hasselaregimen under en stor del av vistelsen. På samlingarna är de tvungna att berätta allt som de samtalat med varandra om, de är tvungna att klippa sig, köpa nya kläder, tvungna att vistas tillsammans – de kan inte dra sig tillbaka till sina rum när de så önskar.

Frågan är om demokratin sakta men säkert växer fram, eller om "demokratin" på slutet är påtvingad. Kan man skapa demokrati, en demokratisk anda, hos en grupp ungdomar som förnedrats och tryckts ned (okvädesorden, våldet, hotet om våld)?

Jag skall nedan presentera några teoriers syn på demokrati, uppfostran, utbildning och emancipation.

I boken *Terapeutiskt samhälle – demokrati eller skendemokrati?* av Håkan Jenner m fl, belyses i ett schema olika ledarformer och dess konsekvenser för en grupp. Schemat (figur 1) anser jag vara applicerbart på flera typer av grupper för behandling och utbildning, inklusive hasselakollektiven.¹⁸ Då ett schema alltid är en mycket begränsad modell av verkligheten, får den i detta sammanhang ses som ett hjälpmedel. I modellen står att utläsa att det med en auktoritär ledning skapas tryck i en grupp, medan laissez-faire skapar osäkerhet i gruppen. Osäkerhet kan uppstå också i grupper med auktoritär ledning. I ungdomsgruppen på kollektivet fanns både ett tryck och en osäkerhet bland ungdomarna. En av ungdomarna berättar att om inte personalen använt våld så hade ungdomarna själva utövat det mot varandra. Motionen (idrotten) ansågs av en ungdom att vara ett sätt att få utlopp för sina aggressioner, vid lagsporter var det alltid mycket bråk och när det var innebandy passade man på att slå varandra på benen med klubborna.

Figur 1

LEDARFORM	KÄNNETECKEN	PSYKOLOGISK ATMOSFÄR I GRUPPEN
Auktoritär	För många ingrepp För många krav	Skapar tryck
Demokratisk	Grupporienterade ingrepp Utvecklingsorienterade krav	Skapar säkerhet och en upplevelse av frihet
Laissez faire	Inga ingrepp Inga krav	Skapar osäkerhet i gruppen

Det fanns hos ungdomarna en osäkerhet om när och hur och varför man skulle konfronteras. Ungdomarna själva kunde inte förutsäga när de skulle bestraffas, eftersom det förekom kollektiv bestraffning. De visste inte heller för vilka handlingar de kunde få böter.

En demokratisk ledarform skapar enligt schemat en säkerhet och en upplevelse av frihet.

Med vad är då demokrati?

Jenner m fl skiljer med utgångspunkt från andra författare mellan formal- och innehållsdemokrati. I begreppet formaldemokrati får

demokratins betydelsen av ett rättsligt och ett formellt begrepp medan innehållsdemokratins innefattar både beslutsform och innehåll, och innehållet är då socialistiskt.¹⁹

Grönwall och Nasenius förklarar i *Socialtjänstens mål och medel – motiv och lagar* innebörden av demokrati inom socialtjänsten på följande sätt:

Väsentliga element i demokratins är förverkligandet av medborgarnas vilja och självständig åsiktsbildning bland medborgarna. Ett annat element är medborgarnas aktiva deltagande i beslutsprocesser som har betydelse för deras egen situation i olika avseenden.²⁰

Klienterna: För deras del måste demokratikravet innebära att de får insyn i premisserna för socialtjänstens engagemang, dvs information om innehållet i lagar och regler som påverkar deras rättigheter och skyldigheter samt information om socialtjänstens resurser och förutsättningar i övrigt att medverka till lösningen av deras problem. Vidare bör klienten om möjligt ha full insyn i de uppgifter som socialtjänsten inhämtar om honom och lägger till grund för sina ställningstaganden.

Demokrati förutsätter också att klienten tillsammans med socialtjänstens representanter får utforma förslag till åtgärder som rör honom själv och att han därvid även har tillfälle att bedöma olika alternativ. Vidare bör han ha rätt att komma i direkt kontakt med beslutsfattaren.²¹

För att kunna förverkliga medborgarnas vilja och självständiga åsiktsbildning måste demokratiska former skapa möjligheter för utvecklandet av denna process. Rörande förverkligandet av en demokratisk process i samhället redogör Jürgen Hartmann och Sylvia Trnka i sin bok *Democratic Youth Participation in Society – a concept revised* om slutna och öppna samhällen och om vilken status ungdomar får i respektive samhälle.

Öppet respektive slutet samhälle

I det stängda samhället som kan ses som paternalistiskt, repressivt och manipulativt får ungdomarna en status av maktlöshet. I det öpp-

na samhället som beskrivs som humanistiskt, demokratiskt, emancipatoriskt och autentiskt får ungdomarna en status av ett deltagande bemyndigande.²² I respektive samhälle kan den interna socialiseringen hos ungdomarna ta sig i uttryck i vad schemat i figur 2 visar:

Figur 2

INTERN SOCIALISERING	STÄNGT SAMHÄLLE	ÖPPET SAMHÄLLE
Underkastelse	Integration genom anpassning	Passivitet el intern eskapism
Frigörande	Revolt el regression eskapism	Deltagande innovation

A.S. Neill som 1921 grundade en internatskola ett femtontal mil utanför London stöder med sin pedagogik synsättet att en uppfostran måste ske inom demokratis former. Hans idé var att "göra en skola som passade barnen – istället för att få barnen att passa skolan".²³ Neill var en pedagog som starkt trodde på framgång om eleverna uppfostrades i frihet.

Erich Fromm har sammanfattat de principer som han anser ligga i Neills system. De är – i stark förkortning:

- Han hyser en stark tro på det goda hos barnet och hävdar att det föds till världen med alla möjligheter att älska livet och bli intresserad av det.
- Syftet med uppfostran – och livet – är att arbeta med glädje och finna lycka.
- Uppfostran måste vara både intellektuell och emotionell.
- Den måste rätta sig efter barnets psykiska behov och förmåga.
- Dogmatiskt påtvingad disciplin och bestraffningar skapar fruktan, och fruktan skapar hat.
- Frihet är inte detsamma som självsvåld – respekten för individen måste vara ömsesidig.
- En lärare måste sträva efter en äkta uppriktighet i sitt arbete tillsammans med eleverna.
- Ett barn måste så småningom skära av de band som binder det till

föräldrar och t ex lärare. Det måste lära sig att komma i harmoni med världen, snarare än att hitta trygghet genom underkastelse eller översitteri.

- Skuld känslan är ett hinder för självständighet. Den skapar fruktan, och fruktan föder fientlighet och hyckleri.²⁴

Risker med en auktoritär uppfostran/utbildning kan enligt pedagogen Paulo Freire leda till en förtryckarsituation som hämmar individens utveckling och emancipation, vilket formar människan till ett objekt som anpassas istället för att hon aktivt är med och formar samhället. Freire säger om relationen mellan förtryckaren och den förtryckte:

Ett av de grundläggande elementen i förhållandet mellan förtryckare och förtryckta är föreskriften. Varje föreskrift betyder att en människas val påtvingas en annan människa, vilket förändrar medvetenheten hos den människa som får föreskriften till en medvetenhet som formar sig efter föreskrivaren... Därför att de förtryckta har internaliserat bilden av förtryckaren och accepterat hans riktlinjer, är de rädda för friheten.²⁵

Integration med ens sammanhang, till skillnad från anpassning, är en specifik mänsklig aktivitet... Den integrerade personen är person som subjekt. Den anpassade personen är däremot person som objekt.²⁶

Förändring eller anpassning?

Med det underlag jag har om hassela idag kan jag utläsa likheter med det stängda samhället som Hartmann och Trnka beskriver. Kollektivet har inslag av paternalism – personalen bestämmer och föreståndaren "går igen" genom alla intervjuer. Repression förekommer där även kollektiv bestraffning utövas och likaså manipulation vid nedbrytandet av missbrukaridentiteten.

Detta innebär att ungdomarna i hasselakollektiven anpassas istället för att "förändras". En målsättning för alla samhällsmedborgare bör vara den som beskrivs i figur 2, deltagande innovation (nydaning).

I en av punkterna Fromm sammanfattat om Neills pedagogik står att läsa att dogmatisk påtvingad disciplin och bestraffningar skapar fruktan och att fruktan skapar hat. Freire tar i det sammanhanget upp risken av att de förtryckta internaliserar bilden av förtryckaren, vilket leder till ett accepterande av den situation man befinner sig i. I samband härmed vill jag nämna att ungdomarna i början av deras vistelse genomgående var kritiska mot kollektivverksamheten. En av ungdomarna uttrycker sig så här:

Då tänkte jag, det är fan vad dom [ungdomarna] är styrda, kan dom inte tänka vad dom egentligen tänker. Så jag var sen på att haka på gruppen, för jag var envis på ett negativt sätt om man säger så. Jag kunde inte fatta att det var lika bra att jag hängde med, då blir det ju bättre, känslan och förnuftet kommer inte av sig själv, men hänger man med så kommer det sen, när man väl börjat sköta sig och slutat ha egna åsikter som dom [personalen] tycker är bänga och utflippade.

Freire sätter anpassning hos människan i likhet med att hon ses som ett objekt istället för ett subjekt. Målet med en behandling/utbildning bör vara en förändring hos individen och inte en anpassning, vilket i sig kräver en subjektsyn på människan, insikten om att människan är en aktiv självtänkande individ.

Jürgen Habermas sätter begreppet emancipation i förhållande till flera nivåer i vårt samhälle och poängterar kommunikationens betydelse. Habermas har utvecklat en kritisk teori kopplad till Marx' materialism och psykoanalysen. Han menar att emancipation ligger i kommunikationen och säger att hermeneutik är riktad mot förståelse av aktörers deltagande i en intersubjektiv form av liv och ett försök till att förbättra mänsklig kommunikation och självförståelse.

Den kritiska teorin är knuten till ett frigörande intresse och vill göra människor fria från dominans, inte bara från dominans av andra utan från dominans av krafter man inte förstår eller kan kontrollera.²⁷

Liksom i den kritiska teorin finns också hos Marx och psykoanalysen ett frigörande intresse.

I Marx' teori är det mänsklighetens frigörelse genom proletariatets historiska uppgift som uttrycker detta intresse, i Freuds psykoanalys är det individens frigörelse från psykisk sjukdom genom insikt och självmedvetande.²⁸

Habermas menar att det är i kommunikationen man kan finna den frigörande möjligheten.

Precis som det för Marx är klasskonflikter som utvecklar produktivkrafterna är det också för Habermas konflikter, men i form av värde- och normkonflikter, som utvecklar den kommunikativa kompetensen.²⁹

I Hasselas skrifter talar man om ett frigörande, ett medvetandegörande av ungdomarna.³⁰ De säger vidare att "de utstötta måste skaffa sig upprättelse varigenom de hotar grundvalarna för den bestående samhällsordningen",³¹ samtidigt som de står på den demokratiska arbetarrörelsens grund.³²

Enligt Habermas kan inte frigörandet ske endast på en nivå, den politiskt-ekonomiska; den måste också ske på en individuell och en intersubjektiv nivå. Ett frigörande av kommunikationen kräver objektiv kunskap och moralpraktisk insikt.³³

Kommunikativt handlande strävar mot konsensus och det blir genom symbolisk interaktion, språket, möjligt att definiera behov och att komma överens om normer för beteenden. En väg att nå fram till detta är via diskursen, vilket bl a innebär att varje individ får tillfälle att definiera sina behov. När väl behoven blottlagts tar ett nytt moment vid – sökandet efter sanning. Härvid får inget annat mål aktualiseras än det gemensamma sökandet efter sanning och inget annat tvång utövas än "det bättre argumentets".³⁴

Om ungdomarna kritiserar personalen så får de sig en diskussion. Personalen uppfattas som duktiga på att "snacka ner ungdomarna", "som politiker", "slängda i truten", ungdomarna "hade ingen chans" mot dem, och tyckte ungdomarna att något var fel skulle de "hålla käften".

Det måste ha varit svårigheter för ungdomarna att definiera sina behov. Personalen har argumenterat "omkull" ungdomarna. Här kan det inte ha varit fråga om "det bättre argumentets" överlägsenhet, då ingen dialog förekommit och ungdomarna själva inte fått uttrycka deras vilja eller det de tyckt varit fel.

Här måste det förekomma ett dialektiskt förhållande i utvecklandet av den kommunikativa kompetensen och möjligheter att finna "sanningen." Men för ett utvecklande till detta högre stadium så måste konflikterna få möjlighet att komma upp till ytan.

Hasselapedagogiken lägger, liksom Habermas, vikt vid kommunikationen. I boken *Fostran för framtiden* står att läsa:

I samverkan mellan människor spelar kommunikationen en avgörande roll, det är genom den vi får förbindelse, kan beröra och påverka varandra. Via kommunikationen kan kunskaper, åsikter, attityder, ja, hela kulturmönster överförs från en individ till en annan.³⁵

Dock skiljer sig hasselapedagogernas och Habermas uppfattning om hur frigörandet skall ske. Medan Habermas talar om *dialog* talar hasselapedagogerna om att *påverka* och om att *överföra*.

Avslutande kommentar

Utifrån en analys av intervjumaterialet och Hasselakollektivets litteratur framgår det att deras syn på pedagogik och människa skiljer sig från det synsätt som andra teoretiker ger uttryck för.

Både Neill och Freire beskriver de konsekvenser som är förenade med en hård disciplinär fostran. En frigörelseprocess kan, utifrån deras synsätt, knappast förväntas komma igång eller avslutas i en social situation som karakteriseras av en grupps (ungdomarnas) totala underkastelse i förhållande till en annan (personalen). Utveckling mot frigörelse kräver yttre demokratiska former och fri kommunikation. Mina egna forskningsresultat pekar entydigt mot att dessa förutsättningar inte är uppfyllda i det undersökta hasselakollektivet

Hasselakollektiven kan beskrivas som slutna samhällen, som förtryckets öar mitt i ett fritt demokratiskt samhälle, och kan inte sägas motsvara de intentioner om demokrati som uttrycks i Socialtjänstlagen. Mina forskningsresultat avslöjar också en påtaglig diskrepans mellan de arbetarrörelsens ideal man säger sig omfatta och den verklighet som möter de intagna ungdomarna: paternalism, repression och manipulation.

Socialtjänstlagen innehåller en i mitt tycke olösbar motsättning, mellan å ena sidan de allmänna proklamationerna om frivillighet, och å den andra de i lagen inbyggda tvångsåtgärderna. Också mellan Socialtjänstlagen (inklusive LVU) och hasselarörelsen finns det

en motsättning, nämligen den mellan lagens tal om vård och behandling, som hassela tar avstånd från, och det man sätter i dess ställe: "utbildning". Denna omdefiniering av verksamhetens mål gör det svårt att mäta verksamheten med traditionella mått på "god" vård och behandling. Det kan emellertid anses vara fullt klarlagt att hasselakollektivet i Helsingborg varken motsvarar kravet på vård och behandling enligt Socialtjänsten, eller erbjuder en utbildning för frigörelse enligt gängse pedagogiska teorier och metoder.

Hasselapedagogikens frigörande är inriktat på den politiskt-ekonomiska nivån och utifrån en snäv beteendeteoretisk synvinkel. Frågan är om inte frigörande, som Habermas uttrycker det, även måste inbegripa den intrapsykiska och intersubjektiva nivån.

Noter

- 1 SOU 1987:2; *Riksdag & Departement* Nr 22 s 21; Allmänna råd från Socialstyrelsen 1982:6; Holgersson 1981 s. 269 ff
- 2 SOU 1987:2 s 269 ff
- 3 *Socialt arbete* nr 1-4 1988
- 4 Djupintervjuernas längd varierade mellan tre till fem timmar och kompletterades med ett frågeformulär där ungdomarna svarade på frågor rörande tidigare och nuvarande förhållanden.
- 5 Hasselakollektivet i Helsingborg lyder under stiftelsen Hassela Solidaritet med "moderkollektivet" Frans Hammars Gård som "vägledare". Det är pedagogiken som vuxit fram ur Frans Hammars Gård som ingår i min studie.
- 6 "Hassela" används här som begrepp för hasselapedagogik, hasselakollektiv, kollektivpersonal etc.
- 7 SOU 1987:2 s 269 ff
- 8 Socialstyrelsen Allmänna Råd 1981:2, 1982:5
- 9 Aktanteckningar rörande Helsingborgskollektivet, Länsstyrelsen Malmöhus län
- 10 Socialstyrelsen Allmänna Råd 1981:2, 1982:5
- 11 Socialtjänstlagen, Hasselakollektivet/Englund 1984
- 12 Aktanteckningar, Länsstyrelsen Malmöhus län
- 13 Socialstyrelsen Allmänna Råd 1981:2, 1982:5
- 14 Kåhl 1988, kap 3 och 4, Thelander s 65 ff
- 15 Kåhl 1988, kap 3 och 4
- 16 *ibid*
- 17 Kåhl 1988
- 18 Jenner mfl s 57
- 19 *ibid* 42 ff
- 20 Grönwall/Nasenius 1981
- 21 *ibid* s 71-72
- 22 Hartmann/Trnka 1986 s 32
- 23 Naeslund 1979 s 92
- 24 *ibid* s 99

- 25 *ibid* s 43
 26 *ibid* s 44
 27 Giddens 1976 s 60
 28 Carlsson 1986 s 130
 29 *ibid* s 135
 30 Hasselakollektivet/Englund 1984 s 9
 31 Hasselakollektivet/Englund 1978 s 44
 32 Hasselakollektivet/Englund 1984 s 50
 33 Habermas 1979 s 177
 34 Ericsson 1985 s 30
 35 Hasselakollektivet/Englund 1984 s 109
 36 Carlsson 1986 s 132

Litteratur

- Andersson/Fridell/Nilsson/Tunving *Sjuttioåtlets Narkomaner* Lund 1986.
 Andersson, Widar *Hasselakollektivet, Nya Tider – Ny Kamp* Stockholm: Frihets Förlag 1977.
 Berg/Boglund/Leissner/Månsson/Värlund *Medvetandets Sociologi* Stockholm: W&W Almaserien 1975.
 Berg, Ethel & Cattis, Grant *Tvångsvård av narkomaner – till vilket pris?* Stockholm: Liber 1988
 Berntsen, Karen *Alternativ Narkomanvård* Stockholm: Aldus/Bonniers 1972.
 Björling, Bam *Istället för vård* Stockholm: Ordfront 1976.
 Björling, Bam *Istället för vård – allting flyter* RFHL skriftserie 23, 1980.
 Börjesson, Bengt *Behandlingen* Stockholm: AWE/Gebers 1977.
 Carlsson, Bo "Habermas' teori om den kommunikativa kompetensen – 'förlossningskonst eller sofism'" i *Tidskrift för Rättssociologi* Vol 3 1986 Nr 2.
 Christie, Nils & Bruun, Kertil *Den goda fienden – Narkotikapolitik i Norden* Stockholm: Rabén & Sjögren 1985.
 Cohen, P S *Modern Social Theory* London: Heinemann Books 1978.
 Cuff, E.C. & Payne, G.C.F. *Samhällsvetenskapliga perspektiv* Göteborg: Korpen 1984.
 Ericsson, Lars *Ett surt regn kommer att falla* Lund: Bokbox Förlag 1985.
 George, Vic & Wilding, Paul *Ideology and Social Welfare* London: Routledge 1982
 Giddens, Anthony *New rules of sociological method*, London: Hutchinson 1976.
 Grönwall, Lars & Nasenius, Jan *Socialtjänstens mål och medel* Älvsjö: Skeab Förlag 1982.
 Habermas, Jürgen *Communication and the evolution of society* London: Heinemann 1979.
 Hagelin, Kennet & Levin, Claes *Basenheten i Rosengård* Lund: Studentlitteratur 1988
 Hartmann, Jürgen & Trnka, Sylvia, *Democratic Youth Participation in Society – A concept revised* Uppsala: Uppsala universitet 1986.
 Hasselakollektivet och Englund, Guy *Hassela – Tvånget till frihet*, Täby: RSFH 1978.
 Hasselakollektivet och Englund, Guy *Hassela – Fostran för framtiden*, Stockholm: Tiden 1984.
 Heap, Ken *Gruppteori för socialarbetare – En bok för lärare och vårdpersonal* Stockholm: W&W 1980.

- Hessle, Sven *Riktlinjer för psykosocialt arbete* Stockholm: AWE/Gebbers 1985.
- Hetzler, Antoinette I behov av vård? – *Hur lagen om slutna psykiatrisk vård tillämpas* Stockholm: Almqvist & Wiksell 1978.
- Hetzler, Antoinette *Rättens roll i socialpolitiken* Stockholm: Liber Förlag 1984.
- Hetzler, Antoinette & Eriksson, Kjell E. *Arbetskadeförsäkringens tillämpning – En rättssociologisk studie* Lund: EKNA 1984.
- Holgersson, Leif *Socialvård – en fråga om människosyn med 1982 års socialtjänstlagar* Stockholm: Tidens Förlag 1981.
- Jenner, Håkan *Motivation hos missbrukare och behandlare* Lund: Studentlitteratur 1987.
- Jenner/Eriksson/Iwansson *Rapport från ett terapeutiskt samhälle* Stockholm: AWE/Gebbers 1977.
- Jenner/Eriksson/Iwansson *Terapeutiskt samhälle – demokrati eller skendemokrati* Stockholm: AWE/Gebbers 1976.
- Kidder, Robert L. *Connecting law and society*, New Jersey: Prentice-Hall, 1983.
- Kåhl, Ingela *Hasselapedagogiken – förändring eller anpassning* Lund: Bokbox Förlag 1988
- Naeslund, Jon (red) *Boken om pedagogerna* Stockholm: Liber 1979.
- Otto, Ulf *Psykiatri under barn- och ungdomsåren* Lund: Studentlitteratur 1977.
- Kunskap i träda. Pockettidningen R* Nr 5 1986 Årgång 16
- Ramström, Jan *Narkomani – orsaker och behandling* Stockholm: Tiden 1983.
- Schulze, Ragnar *Vård och behandling vid sociala avvikelser* Stockholm: Rabén & Sjögren 1976.
- Slå Tillbaka* RFHL:s drogpolitiska tidskrift, nr 1/88.
- Socialstyrelsen: Allmänna råd 1982:2 *LVU – Lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga* Stockholm 1982.
- Socialstyrelsen: Allmänna råd 1982:5 *Hem för vård eller boende* Stockholm 1982.
- Socialstyrelsen: PM 1988:3 *Institutionell narkomanvård. Rapport från BAK-projektet* Stockholm 1988.
- Socialstyrelsen redovisar 1973:31 *Behandling av narkotikamissbrukare* Stockholm 1973.
- Socialstyrelsen redovisar 1983:10 *Från socialvård till socialtjänst* Stockholm 1983.
- Socialstyrelsen redovisar 1988:2 *Narkotikaboken* Stockholm 1988.
- Socialt arbete* Nr 1-4 1988 ("Hassela under debatt")
- Thelander, Anna *Hasselakollektivet – en rapport om vårdinnehåll och vårdideologi på ett hem för unga narkomaner* Stockholm: Prisma 1979.
- Thorgren, Gunilla "Allas ungar. Om Hassela, kollektiv fostran och vuxnas ansvar" i *Pockettidningen R* Nr 4-5 1983 Årgång 13
- Tunving, Kerstin *Vård av narkomaner* Stockholm: Liber 1982.
- Åberg, Jonas, Motkrafter. *Om konsten att avbryta missbruk* Älvsjö: Skeab Förlag 1984.